

TOMASZ KARPIŃSKI

Jak dawniej dbano o broń – z historii piechoty polskiej czasów saskich (część 2: źródła)

Ten obszerny wybór źródeł, który oddaję do rąk czytelnika w niniejszym numerze „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, ma dla mnie wartość olbrzymią i podstawową. Większość z prezentowanych poniżej dokumentów lub fragmentów dokumentów nie była wcześniej publikowana, są to zaś dla rozważań poświęconych broni oraz zagadnienia jej utrzymania w sprawności bojowej źródła kluczowe. Materiał poniższy stanowił podstawę rozważań, jakie prowadziłem w części pierwszej tego artykułu. Stąd decyzja o tym, by dokumenty lub odpowiednie ich fragmenty opracować i zaprezentować czytelnikowi, który dzięki temu zyska możliwość nie tylko weryfikacji moich ustaleń z części pierwszej, ale również poznania sposobów, w jakich w ówczesnym świecie te zagadnienia przerabiano i przedstawiano.

Prezentacja zagadnienia w części pierwszej oparte zostało przede wszystkim na różnego typu regulaminach, wyciągach i ich projektach sporządzonych dla piechoty auzorałentu cudzoziemskiego czasów saskich, zwłaszcza z okresu 1745–1763. Szczególnie ciekawe okazały się materiały robocze i wcześniejsze wersje regulaminu musztry dla Regimentu Buławy Polnej Koronnej znajdujące się w jednostkach archiwalnych serii Archiwum Podhoreckiego zespołu Archiwum Sanguszków przechowywanego w Archiwum Narodowym w Krakowie, oznaczonych sygn. 119–124, gdyż dzięki nim można było uchwycić wiele szczegółowych informacji poświęconych czyszczeniu karabinów skałkowych, które systematycznie usuwane były na etapie kolejnych redakcji tegoż regulaminu. Stąd te materiały stanowią większą część dokumentacji prezentowanej czytelnikowi. Dodatkowymi, ważnymi źródłami są rachunki czy też zestawienia kosztów ponoszonych przez poszczególne regimenty na zakup namiotów, prochu, papieru i ołowiu (12–14, 19) oraz księga inkwizycji, zawierająca niekiedy ciekawe informacje

dotyczące uzbrojenia (20). Ze względu na ograniczenia finansowe i czasowe na realizację pełnej kwerendy archiwalnej ta grupa źródeł reprezentowana jest przez najmniej liczny materiał.

Źródła te nie były dotychczas publikowane. Dla ułatwienia ich odbioru, w przytaczanych dokumentach wprowadzono współczesną interpunkcję oraz znaki diakrytyczne. Rozwinięcia znaków abrewiacyjnych i uzupełnienia umieszczono w nawiasach kwadratowych „[]”.

[1]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.]

Rozdział II

§1

Broń do ognia y do boku (to iest flinty, bagnety, pałasze y kracyzary) powinna każdemu żołnierzowi w porządku dobrym oddana y od niego konserwowana bydź. Jak przy paradzie, tak y w polu czysta zawsze y polerowana znaydować się ma. Przy kompaniach powinny bydź formy do kul według kalibru flinty, aby były iednakowe, bo za małe nie niosą daleko, jakby trzeba było, a za wielkie nie mogą wnieść do rury. Tudzież y ładunki równe mieć należy we wszystkich ładownicach.

§2

Co się zepsuie w exercerowaniu i szarżerunkach albo inszey służbie pańskiej, powinien to natychmiast opowiedzieć żołnierz unterofficyerowi, a kapitan *in instanti* kazać naprawić, nieczyniąc żołnierzowi żadnego abcugu¹ z lenungu².

§ 3

W kwaterach należy flintę zawiesić y schować amunicją na miejscu pewnym y suchym, gdzie nikt oprócz żołnierza bywać nie powinien. W obozie, mając unterofficyerowi y Gemeyne przy sobie w namiotach swoich, pistolety y flinty będą strzegli amunicyi od ognia świ[e]cy i lulek z tytuniem. Kiedy dostaną płaszcz do broni alias piramidy, pod niemi mają strzelbe schować y tego doglądać, aby im deszcz albo kurzawa nieszkodziła.

§ 4

Broń żołnierza idącego na kommandę albo na wartę powinni ober y unterofficyerowie zawsze w przód wizyterować y znowu, ieżeli będzie rozkazano, świeżo dać nabić. Patrontasze³ y ładunki trzeba dobrze rewidować, ieżeli się nie przetarły, ieżeli są wszystkie y ieżeli proch nie zamókł. Gdyby mieli nazajutrz exercerować, należy rozkazać, aby wieczorem przed

¹ Potrącenie.

² Lenungiem nazywano żołąd.

³ Inaczej ładownica.

tym odebrano kapralszaftom⁴ ładunki z kulami y oddano ie feldweblowi⁵ lub kapten-armsowi do schowania, a na to mieysce dano im ładunki prochem tylko nabite. Pod namiotem wieszaią patrontasze na widełkach albo drążkach namiotowych, żeby proch nie zawilgotniał. Skałki powinni oficyerowie komenderujący kompanie zawsze mieć pogotowiu dla swoich ludzi, z których oprócz tego ma każdy mieć jedną skałkę u patrontaszu, a drugą na flincie.

§6

Broń iest defensyą każdego żołnierza y obiekt ścisłego dozoru oficyerskiego. Który żołnierz broń swoją albo amunicyą zgubi, zachartuie, czyli [s]przeda, powinien za to przez różgi biegać 12 razy przez 200 ludzi. Oficyer, który z umysłu albo przez niedbalstwo nie rewidował broni w ten czas, kiedy kompania albo komenda maszeruie, ma bydź arestowany y do kryzrehtu⁶ oddany.

Rozdział III

§4

[...] Niżeli dadzą rekrutowi strzelbę w ręce, maią go nade wszystko uczyć postury pszystoyney y wyżey opisaney, aby wiedział, iak się nosić y obracać.

Rozdział VIII

§5

[...] Po skończonym wywoływaniu ludzi z roty każe kapitan przez następujące słowa, żeby flintę nasadzili bagnetem, stempel w rurę włożyli y broń do nogi wzięli

*Daycie bacność
Postawcie broń przed sobą.
Bierzcie za bagnet
Dobądźcie bagneta
Okręcić nim flintę.
Włóżcie sztempel w rurę.
Broń do nogi.*

⁴ Pododdział żołnierzy powierzony pod nadzór i opiekę kaprała lub innego podoficera (zob. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 2630).

⁵ Feldfelbel – pierwszy, czyli starszy sierżant w kompanii.

⁶ *Krixrecht* z niem., prawo wojenne, zbiór przepisów karnych dla żołnierzy.

NB Unterofficerowie stawiają razem kurcgewer do nogi, kapitan rewiduje szereg którykolwiek, a subaltern officerowie⁷, ten, który im od niego zlecony będzie, do przelustrowania z iednego końca do drugiego. [...] Wszystko czyni się dlatego końca, aby widzieć, ieżeli każdy żołnierz w osobności należycie ubrany, broń ręczną y poboczną tudzież y ledewerk⁸ ma w dobrym porządku, mosiądz y żelazo dobrze wypolerowane, strzelbę wewnątrz czystą, mundur wielki y mały bez defektu. [...]

NB. Każdy żołnierz, widząc officyera zbliżającego się ku nim dla rewizyi, powinien z własnego domysłu wziąć broń do góry z należytym tempo y otworzywszy panewkę, którey u broni nabitey otwierać nie trzeba, i dać ją officyerowi rewidującemu w ręce, gdyby tego potrzebował, odebrawszy ją zaś nazad po rewizyi znowu przez tempo należyte, postawić do nogi y stoieć cichuchno. [...] Po skończoney rewizyi gromady y porządku należy znowu komenderować.

*Postawcie broń przed sobą,
Stempel na swoje miejsce
Zciągniecie bagnet.
Bagnet do pochwy
Schowaycie bagnety
Broń do góry
Broń na ramie.*

Rozdział XIV

Kolba strzelby w lewey ręce wsparta na trzech ostatnich palcach, równo z członkiem uda grubego, będzie na spodzie tak mocno przyciśniona do ciała, ażby ją czuć było. Palec wielki leży na środku, palec skazujący na wierzchnim końcu kolby, [jun, które] od ręki powinna tak nazad odciągniona być, aby myszka y dłoń ręki wespół z pierwszym członkiem palca wielkiego, niemal do drugiego członka leżała przy stronie kolby, lewa ręka zostanie przyciśniona od kolby leżącej wedle członka uda grubego. Rura cała ma być na wierzchu, a koniec rury y kolby trzymać należy szeregami w prostey linii. Nogi y napiętki *alias* obzace mają na dłoń szeroko stać od siebie, a końce od trzewików trzeba na stronę wystawić, byle niezbytecznie, kolana zaś wyteńczyć y prosto trzymać. Prawa ręka wyciągniona przy ciele wisi przed patrontaszem wcale nieruchomie. Jak prędko minie iedne słowo

⁷ Subaltern oficerowie to niżsi stopniem oficerowie kompanijni: porucznik i chorąży.

⁸ *Ledewerk* od niem. *Leder* – skórzany i *Werk* – wyrób, czyli oporzędzenie skórzane, zaliczono do niego zarówno wszelkie pasy nośne, jak i ładownice.

komendy, powinien każdy sam u siebie liczyć, raz, dwa, trzy, cztery y zrobić pierwsze tempo, powtórzywszy takowe naturalne liczenie 1, 2, 3, 4, zrobić drugie tempo y tak daley, *etc.* Wszystkich *in genere* trzeba napomnieć, żeby następujące 3 punkta uważali iak naylepiey.

- (1.) Iż niemają myśleć o niczym inszym iak o tym, co zrobić trzeba.
- (2.) Żeby gryfy⁹ robili krótko y chezo.

Rozdział XVI

[...] W przyłożeniu mają także ludziom pofolgować, aby mieli czas na cel dobrze brać. Jeżeli strzelanie skuteczne ma bydź, trzeba, żeby każdy naprzód widział, dokąd ma cel obrócić. Pierwszy zmierza prosto, tyle szeregi zmierzają na półczłeka y bardziey niżey ku kolanom iak wyżej, ponieważ przy wypaleniu odskakuie broń zawsze do góry, co tym prędzey przydaie się, kiedy ludzie nowotni bez uwagi zmierzają y broni w rękę dla agitacyi pu<l> sci mocno nietrzymają.

[...] W przypadku niewypalenia strzelby trzeba przestrzedz człeka, żeby nienabiał więcej, ale panewkę tylko podsypał, a nabiianie pro forma robił w społeczności tak długo, póki strzelba niewystrzeli, Kto więcej iak ieden ładunek włoży w rurę, będzie godzien ostrey kary dla przykłady, albowiem z takowego niepomiarkowanego nabiiania, może się broń rozsadzić y nie iednemu sprawić zdrowia stratę. Flinty, które niewydały ognia trzeba dobrze wizyterować, examiniować, y obaczyć, co zawadę mają. Jeżeli niedbalstwo żołnierza albo iego złość nie iest przyczyną tego trefunku? albo też nabiiając, niewłożył w rurę ładunek wspak obrócony albo tak ściśniony, że proch niemógł wysypać się na dno y przypaść do zapalu. W takowych okolicznościach znaleziona nieostrożność, wiele także pociąga za sobą karanie. Gdy sama broń będzie okazyą trudności wypalenia, trzeba rozkazać, aby zaraz po skończonym exercerowaniu, reparowana była. Jeżeli komendanci kompaniów tudzież y porucznicy zaniedbają mieć staranie o tym, aby strzelba zawsze była w tey gotowości, żeby iey można pożytecznie zażyć każdego czasu, będą zostawać *in responsione* za niewykonanie tey powinności, do której są obligowani z urzędu swego.

[...] Wcale rzecz potrzebna iest, aby zawsze, kiedy batalion będzie miał ognia dawać, doglądano tego z wielką pilnością, jeżeli każdy ma skałkę dobrą y mocno przyśrubowaną.

⁹ Z niem. *greiffen* – chwytać.

[...] Panewka będzie otworzona, ładunek czym prędzey wyięty y papier tak głęboko ugryziony, aby proch sypał się każdemu do gęby dla poznania skutecznego otworzenia ładunku, podsypanie panewki dzie sie bardzo spieszno bez uważania na to, że wiele prochy wysypało się, gdyż daleko lepiej, kiedy za wiele iak za mało, wtenczas obliczać ziarka prochu byłoby z większą trudnością iak pożytkiem, [...]

[...] a przez poprzedzające gryfy ładunku palcami nieściskali (próżna rzecz byłaby strzelać z takiej strzelby, która nie iest tak nabita, aby proch wysypany dotknął się zapału).

[2]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi, Militaria, pudło XIX, plik 8, Regulamin warty, 1751

3to O generalnej paradzie wartowej.

Jak są na wartę kommederowani ludzie na paradowy plac zeydą, to wszystko już powinno *in bono ordine* z nabitą bronią być.

9no Co podczas warty do obserwowania: 8vo Przy capstrzychu¹⁰

Lecz przed tym każdy trzymający wartę oficyer albo unteroficyer swoją wartę oraz y broń rewidować y obaćić, ieżeli nabita y w należywym porządku iest, powinien.

¹⁰ Capstrzyk (z niem. *Zapfenstreichen*).

[3]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [około 1730–1760]

[Rozdział] II. Na wartach

§2

[...] Przed południem o godzinie dziewiątej zchodzić się maią ludzie kommanderowani na wartę przed kwatery swoich kapitanów, gdzie ich ober y unterofficerowie, postawiwszy w iednym szeregu, rewidować powinni. Niżeli z tamtąd zaprowadzeni będą przed kwaterę majorowską, musi każdy kapitan kazać naprzód niektóre handgryfy robić y kilka razy nabiać, żeby się tym lepiej uperfekcyonowali nabiać flinty iak nayprędzey. [...]

§3

[...] Warta stara, stanąwszy w porządku na mieyscu swoim, prezentuie broń bierze ją w spak obrócono na ramie, obraca się na prawo y rozpuszczona będzie.

[...] Podczas niepogody maszeruie warta z bronią pod pachą lewego ramienia, którą postawi albo powiesi, gdzie sucho iest.

§ 8

Podczas słoty y deszczu muszą szylwachy, maiąc broń pod pachą lewego ramienia, lozować się y nie brać nigdy broni do nogi.

[...] Kiedy deszcz idzie, musi broń zawieszona być na goździach przed kordygardą¹¹.

[Rozdział] V. Kiedy honory czynić trzeba

§10

Do pogrzebu unterofficerów y gemeynów schodzi się kommanda przed stancję majorowską. Z tamtąd maszeruie z bronią nabitą na ramieniu, maiąc po dwa ładunki w patrontaszu y przybywszy przed kwaterę, gdzie ciało stoi, stawia się do nogi.

[...] Kiedy ciało biorą z marów, należy prezentować y wziąć na ramię broń, kiedy ie wpuszczają w grób, trzeba pierwszy raz, przyłożywszy do góry, wypalić y nabiwszy ieszcze dwa razy, ognia dać nie długo ieden po

¹¹ Rodzaj wartowni, w której odbywano służbę przy bramach.

drugim, nareście kurek odwieść, panewkę spuścić, broń na ramię wziąć, prezentować, tandem wziowszy na ramię, odmaszerować, iak przed tym wyrażono.

VI. Przy nabożeństwie y ceremoniach z chorągwiami

§

Co niedziela y święto, kiedy dzwonią do kościoła, trzeba, żeby w bębny bitwo na paradę kościelną, na którą wszyscy ober y unterofficerowie y gemeyne, niebędący na warcie albo inszey powinności, stawać powinni dobrze ażustowani¹², mając głowę pudrowaną, brodę goloną, twarzy y ręce umyte, wąsy wysztafirowane y samych kapitanów powinności iest obserwować zawsze, czy mają kamasze dobre, na nogach, przy boku broń czystą, pendent białe, włosy po stronach głowy należycie fryzowane¹³, którzy względem ażustowania y porządku chorągwi swoich zawsze odpowiadać mają.

VII. O lokacyach y sprawowaniu się dobrym na kwaterach

§5

Każdy żołnierz ma swoją broń y munderunku powiesić na miejscu osobliwym, żeby nikomu nie zawadzały ani się poszargały, gdzie y gospodarza niedostanie pościeli, trzeba starać się kapitanom, żeby mieli koce dla przykrycia, wory słomą wypchane pod sobą.

¹² Ubrani, przygotowani.

¹³ Ułożone, zaczesane.

[4]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.]

I. Powinność muszkieterów

[...] W gospodzie powinien każdy żołnierz muderunek swój wielki y mały, broń, lederwerk y inne sprzęty swoje powiesić y schować na miejscu naznaczonym sobie od unterofficyera; dlaczego mu dany iest rancel¹⁴ skorżany. Broń górna y dolna, iako to flinta, bagnet, pałasz y kraycar, musi każdy w tym trzymać porządku, w iakim ją dostał, y zawsze tak w garnizonie, iako w obozie na paradach czystą pollerowaną mieć. Jeżeli się co zepsuie przy exercitowaniu, szarżerowaniu albo w inszey służbie pańskiej, musi to zaraz opowiedzieć underofficerowi, a ten kapitanowi, *alias* którego nie dozór y niedbalstwo w tym się pokaże reparacya szkody z lelungu jego nadgrodzona¹⁵ bydź powinna.

[...] Broń górną y dolną często chędożył, szurował y polerował y zawsze był opatrzony we wszystkim, co trzeba, iako to prochem, kulami, skałkami, a granadyer luntami¹⁶,

[...] zarówno y ten co barwę, broń, ammunicyą, y inne *requisita*¹⁷ mo-underunkowe ze swywoli albo z lenistwa oczywistego popsuie, powinien tę szkodę z lehnungu swego nadgrodzić y karę ponieść.

Jeżeli mu podczas musztry sztempel albo bagnet upadnie, nie powinien go podnieść, abo za nim się schylać, ale poczekać, aż po musztrze, chyba że mu go unterofficier poda.

Przy ewolucyach powinien, utwierdziwszy ramię od patrontaszu dobrze na ramieniu, rzyżwo się obracać, broń należycie nosić, żeby kogo nie-okaliczył, twarz do góry trzymać, na skrzydło y kommendo dać baczność.

[...] W obozie maiał przy sobie w celtach flinty mieć, wieszac na widłach albo drączkach od namiotu, żeby ammunicya niezmokło y bezpieczna była

¹⁴ Torba, tornister, z niem. *ranzel*.

¹⁵ Staropolskie nagrodzić.

¹⁶ Lonty.

¹⁷ Przyrządy.

od ognia y świecy, tudzież y barwy swoiey ochraniać maią w niey nie spać, chyba na warcie.

[...] Strzelać nie ma się żaden żołnierz poważać, ani w fortecy, ani w koszarach a ani w mieście, ale maiąc flintę nabitą, powinien ią, kiedy tego potrzeba będzie, wykręcić, a ieżeli nie może, feldweblowi albo sierżantowi opowiedzieć, który go za koszary, przedmieście lub na inne miejsce odległe zaprowadzić powinien, żeby tam broń wystrzelić mógł, strzegąc się iednak, ieżeli kulą nabitą iest, żeby szkody iakiey nie uczynił. Podczas nocney ciemności nie ma nikt strzelać w gwarnizonach, ale proch y kule, skałki, granaty y lunt y w należywym mieć schowaniu do potrzeby.

II. Powinność kapralów

[...] y owszem, kiedy żołnierzowi czego nie staie, munderunek odarty, broń złamana, nie pollerowana, zawsze kapral musi odpowiadać.

[...] Starać się ma y o to, żeby szpada jego y żelazo y kurcgewera zawsze pollerowane, skufka y pochwy całe y czyste, a drzewec nie krótsze iak należy w regimencie było.

[...] albo za bagatelną rzecz potłucze żołnierza, a żołnierz uciecze z barwą y bronią, przez co szkodę ma nie mała kompania.

[...] Jeżeli maią żołnierze nazaiutrz stawać na plac do exercycyi, ma im zaraz odebrać ładunki z kulami, a prochem tylko nabite wydać, oddawszy pierwsze odebrane feldwebrowi lub kaptenarmusowi do schowania.

[...] patrontasz y rzemień u niego jako y pendent czysty y cały, rzemień pięknie umyty y ufarbowany, nie ubrakany, do tego cały y przyszyty, nie nazbyt długi ani przykrótki. Jeżeli ammunicya w patrontaszu wszystka cała, nie zamokła, papier się nieprzetarło, broń w należywym się stanie znajduie, gotowa, czysta, s[z]marowana y glan[c]owana¹⁸ iest.

[...] kiedy ordynowany iest do odprawowania pikiety, powinien przed maszerowaniem wizyterować broń ludzi swoich, ieżeli nabitą iest, dlaczego mieć u każdego żołnierza włożyć stępel w rurę y panewkę kazać otworzyć, na ostatku patrontasz rewidować, wiele w nim ładunków iest y w jakim porządku?

¹⁸ Nadawać połysku, blasku.

IV Powinność Captain d'Armusa

[...] to iest żeby broni żołnierskiej pilnował y doglądał, ieżeli ona czysta, cała y w dobrym porządku y żeby ammonicy żołnierze nietracili marnie.

[...] Kiedy żołnierze z warty albo kommenderowski idą, a on przy chorągwi obecny iest, trzeba dozierać¹⁹ kapralowi, żeby mu zaraz oznaymił, ieżeli jaki defekt w broni albo amunicy znyduie się.

[...] co dzień rano w obozie, kiedy iest przy chorągwi, sam broń rewi[duje]. Ieżeli flinty nabite albo nie ieżeli broń, pałasze, bagnety, czyste niezepsowane albo zardzawiałe, gdzie czasem wolno kul, luntów y inney ammonicy marnie nie tracili. Albo śruby. Do bagnetów na flinty sadzenia były dobre, a nie nazbyt obszerne albo dużo przyciasne. Ma pilnować, aby kraycary²⁰ [śrubokręty] z żelaza do kręcenia szrub mieli żołnierze albo *ladesztoki*²¹ były całe, aby skorzane ka[p]turki były nad panewko, aby skałki mieli dobre w flintach y dwie w patrontaszach, y przy każdym kapralu ieden szrubstak albo przynajmniej ieden przy każdej kompaniey, aby dobrze hartowane były dekle²², albo pokrywki nad panewką. Powinien należyty registr y dyaryusz albo żurnal trzymać wszystkicy ammonicy całej chorągwi tak tego, co żołnierze mają u siebie, jako tego, co iest w rezerwie y schowane, w których registrach y dyaryuszach powinien pisać, którego dnia y z jakiey okazyi co zginęło y wyszło.

VI. Powinność furiera

[...] Także starać się ma o ranionych podczas retyrady, żeby iak nayprędzey onych odesłać do taborów albo odwieść y mieć w pamięci, aby aby strzelba y patrontasz y inne munderunki nie pogineli.

VIII Powinność regiments-dobosza y regiments-fayfra

Przy wachtparadach powinni zawsze być y doglądać, żeby dobosi y fayfrowie stawali należycie azustowani y mieli instrumenta polerowane.

¹⁹ Doglądać.

²⁰ Grajcar.

²¹ Z niem. *ladestock* – stempel, pobijak, pobojczyk.

²² Chodzi o krzesiwa przy zamkach skałkowych.

XVIII Powinność poruczników

[...] porucznicy względem dyscypliny y properte żołnierzków starać się powinni, na ich broń ammunicją y barwę pilny wzgląd mieć y wszystko rewidować, jeżeli one czyste, dobrze *propre* asustowano mają.

XIX Powinność kapitanów

[...] Jeżeliby się zaś co zepsowało u broni podczas musztry y strzelania w przytomności JchMci PP Officyerów, w tedy z lenungu iego odciągać nie należy, ale zkąd inąd IchmmPP Kapitani y kommandanci kompanij bonifikować sobie mogą *expens*, dawszy kilku żołnierzom lub też jednemu ferlop²³ na iaki czas, które pieniądze nie na co innego, ale na extra *properte* żołnierzy, abo na takie reparatury, iak się wyraziło, obrócone mieć mają.

[...] Raz co miesiąc powinni kapitani kompanie swoje z bronią górną y poboczną, a całym wielkim y małym munderunkiem y ammunicją zgromadziwszy, rewidować, jeżeli wszystko w dobrym znayduie się stanie y porządku.

²³ Urlop.

[5]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 70, Regulament albo obserwa każdego żołnierza jako się ma trzymać osobliwie w garnizonie, [XVIII w.]

2do Każdy żołnierz, tuż się wieczór układnie²⁴, powinien swój moderunek albo raczey barwę, ieżeli niemasz około niey co do naprawienia albo reparacyi potrzebnego, pilnie obezrzyć y opatrzyć, atak nie dostatek znalazszy naprawić y obrządzić ma. Rano wstawszy, aby wszelkie ochędostwa koło siebie miał, naprzód trzewiki wychędożenie²⁵, moderunek swoy wyczesany, broń jako to flintę, szpadę, bagnet, patronantas y cokolwiek moderunku y innych odebranych rzeczy, tak że y wszystkie do zupełnego moderunku należytości w takieyże obserwie konserwowane były, żeby żaden niedostatek w niczym nie był znaleziony.

4to Amonicza albo raczey proch y kule marnie stracone od kogokolwiek, a tym bardziey przedane bydź nie mają, za który od kogokolwiek takowy excess nie tylko delikwent, ale też winowayca z lenungu swego nadgrodzić y przy sposobić pod wielką karą będzie powinien, ale też przez wszelkiey klemency²⁶ albo miłosierdzia przez różgi biegać skazany będzie, takoweżyż kary spodziewać się mają ci, którzy cokolwiek zmieyszego lub większego moderunku swego komukolwiek przedać albo marnie stracić odważyliby się.

²⁴ Położy spać.

²⁵ Wyczyszczenie.

²⁶ Łaska, łagodność.

[6]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi – Militaria, Pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Nayijaśnieyszey Królowej Jej Mości, [1755/56 r.]

[B.]III. Kassa co z summy od expensy wielkiego munduru pozostałej *in emolumentu* regimentu sprawiono być powinno

2do Chorągwie, toki, do nich namioty, piramidy, opończe do broni, chorągiewki, linie regimentowe, bębny mosiężne dla doboszów, futerale z piszczalkami dla fayfrów, to wszystko według potrzeby, kiedy lustracja regimentu osądzi za rzecz potrzebną sprawione być powinno, także siekiery y szorcfele²⁷ dla cieśłów.

4to Kurcgiwery, pałasze, pendety²⁸ z przączkami²⁹, patrontasze, pasy dla fayfrów y doboszów, słowem cały ledewerk oprócz tornistrów y flintpasów według niższej specyfikacyi sprawiony co lat 10 z tey kassy y wydany na cały regiment być powinien, ieżeli zaś w którym regimencie, gdzie szef trzymał y dotąd trzyma u siebie monderunkową kassę, pokaże się lepszy następuiącey teraz rewizyi pałasze, kurcgiwery, *granatiers ceie*³⁰, bębny, futerale z piszczalkami y cały ledewerk nie są w komplecie lub należytem stanie do czynienia w nich służby pańskiej, więc z tego iberuszu³¹, którego partycypował każdy szef od daty regimentu łaskawie sobie konferowanego oraz ieżeli w następującym roku nie dawał, co się należało, to wszystko wraz y celty dla unterofficerów y giemeyne, piramidy, opończe do broni, chorągiewki, linie regimentowe in spatio³² roku iednego sprawić będzie powinien, gdyż przyszłe da Bóg rewizye przy kampowaniu³³ każdego regimentu zawsze odprawować się będą, żeby każdy nie tylko w garnizonie, lecz y w polu znał y umiał służbie pańskiej oraz swoiey zadosyć czynić

²⁷ Rodzaj bardzo elastycznej i miękkiej, a zarazem grubej skóry z wołu wyprawy dołowej, dartej obustronnie.

²⁸ Czyli inaczej pas na broń białą.

²⁹ Sprączki, klamry.

³⁰ Dosłownie *Grenadier zeug* – czyli rzeczy, rekwizyty grenadierskie; chodzi zapewne o luntferbergery, czyli pojemniki na lonty i ładownice noszone na pendencie, tzw. kartusze.

³¹ Fundusz, zgromadzone środki pieniężne.

³² Z j. łac. dosł. „w przestrzeni”.

³³ Obozowaniu.

powinności, a staab- y ober-officyerowie³⁴ według modelu y abrysu³⁵ od szefów danego namioty razem obstalować y też zapłacić będą powinni, jeżeli zaś nie wyszło lat 10, [...].

B.V. Kassa na Inwalidy

6to Ciż inwalidzie przy staabie konserwowani y dla nich wyznaczone kwatery razem być mają, żeby przy szczupłym swoim traktamencie mogli przynajmniej po czterech razem swoje prowadzić gospodarstwo, jeżeliby potrzeba wyciągała y ieszcze iakiekolwiek do iakiej służby zdolni było, to każdy kapitan, od której kompanij będzie inwalid broń starą y ledewerk szafować, dla niego będzie powinien.

B.VI. Kassa na medykamenta

[...] arcy potrzebny fundusz na proch y inną przy chorągwiach amunicją, y od tąd co lato każdy regiment ostatni miesiąc exerceunku wszystkie szarżerunku codziennie z ogniem czynić będzie powinien, żeby iak najlepiej ludzie do nabijania prędkiego przyzwyczaić się mogli, przy rewizyi zaś każdy unterofficyer nr 6 giemeyn nr 24 szarf³⁶ patronów oraz drewniane kartuzy³⁷ w patrontasie mieć powinni, tak że w nich blaszaną z oliwą flaszeczkę do smarowania broni zawsze potrzebną. [...]

C.I. Kasa traktamentu ober- unter-officyerów y giemeynow

[...] 5to Żadnym protextem kapitan under-officyerowi ani giemeynowi z traktamentu odciągać niema, chyba że go sąd krixrechtowi na co skaże lub co u broni, ledewerku, sztuk moderunkowych przez swywołę, pijaństwo, niedozór straci lub zepsuie, na ten czas odciągnięciem proporcjonalnym z traktamentu bonifikować będzie, [...]

C.II. Kassa na broń y amunicją

Dostaie każdy kapitan bez żadnego dekortu na rok dwie porcy na broń, a trzecią na amunicją, które tak się dysponują, iedna ma być obrócona na

³⁴ Do oberoficerów zaliczano oficerów kompanijnych, czyli kapitanów, poruczników i chorążych, wszyscy pozostali byli oficerami sztabowymi.

³⁵ Obrysu, szkicu.

³⁶ Patrony zawierające kule, czyli ostra amunicja.

³⁷ Rodzaj wkładki na patrony wkładanej do ładownicy, tą nazwą określono też niewielkie ładownice grenadierskie noszone na pendencie.

reparacją oraz kupienie polierształów, śrubsztaków y wszelkich rekwizytów do należytego broni polerowania y w przyzwoitym stanie utrzymania, z drugiej zaś formowana być powinna kassa u chorągwi na erylowanie nowej broni, to iest pistoletów unter-officerskich – 8, inkludując dwa furyerskier, flint z bagnetami, z czerwonymi iuchtowemi flintpasami, które trzy cale szerokości trzymać mają z [p]fandeklami³⁸ także czerwonymi – 65. Dwie flinty iberkomplet³⁹, ieden karabin dla furyera, takową broń co lat 10 szeff sprawić, a kapitani według abrechnungu w zwyż wyrażoney kassy zapłacić *instantae* oraz transport broni do regimentu bonifikować⁴⁰ będą powinni lub wozy chorągwane po nie wyprawić, ieżeliby przy dobrej konserwacyi więcej iak 10 lat broń wytrzymać mogła, co od zmiarkowania decyzji general-inspektora dependować będzie, który przy terażnieyszej rewizyi wyda model, iak polerowana, w iakim stanie broń u regimentu konserwowana być powinna, aby w całej infanterii *egalite* broni, flintpasów, [p]fandekłów było zachowane. O porcyi na amunicją rzekło się wyżej pag[ina].

C.III. Kasa na furyerskiego konia, woźnicę, wóz prowiantowy y cztery konie

2do [...] wozy zaś chorągwane w marszu wozić mają celty⁴¹, piramidy, opończe na broń, amunicją, także broń chorych, dezertarów, mundur, rekwizyta małego munduru, [...]

C.V. Kassa wakantów

4to Także sprawić powinien to, co do taxy małego moderunku niewchodzi ani żołnierz do sprawienia pociągany być nie może, to iest szcztoki do trzewików, chędożenia barwy, mosiądzu polerowania, także grzebiki mosiężne do wąsów sztafirowania y inne rekwizyta, bez których porządna munderunx-komora obejść się nie może.

F.II. O unter-officerach y kadetach

[...] każdy bowiem unterofficer dobrego azusterunku, czystego konserwowania broni, ledewerku bydz powinien dla giemeyna przykładem.

³⁸ Pfandekiel, rodzaj skórzanego okrycia na krzesiwo.

³⁹ Uberkomplet, czyli nadkomplet.

⁴⁰ Wynagradzać.

⁴¹ Z niem. *Zelt*, namioty.

[7]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 263, ca. 1760 [Regulamin ekonomiczny]

§7

I^{mo} namioty, piramidy, płaszcze do zakrycia broni, chorągiewki furer-skie, sznury regimentowe, chorągwie nowe, toki chorągwiane z pasami.

§11

O sprawieniu strzelby y bagnetów naypierwsze szeffów bydź powinno staranie. Względem potrzebnego na ten expens funduszu regulamen 1717 *anni* postanowił, aby każdy kapitan chorągiew maiący albo szef regimentu koszty na broń z worka własnego łożył. Który sposób chcąc mieć skuteczniejszy, porcyi 2 po tynf. 87 na broń wydzielono dla każdej chorągwi. Obydwie porcye czynią na miesiąc tynf. 29, a na jedną ratę tynf. 174 rachuiąc lat 6 czyli rat 12 *efficiunt* tynf. 2088 na oddanie wydanych pieniędzy na broń dla iedney kompaniey, który takowy forszus⁴² z daleko większym iest pożytkiem dobra pospolitego regimentów, jak zostawienie porcyi iedney w kasie regimentowey sposób ten sprawienia nowey broni lat 12 czasu potrzebuie y w tak długim przeciągu przypadkom różnym podlegać może. W przygodzie śmierci szeffa albo kapitana, czyli też resignacyi, regimentu albo chorągwi sukcesor koszt proporcjonalny względem broni zapłacić obligowany iest. Za wyściem czasu sześćoletniego pretensye zabopulnie ustać powinny, oprócz okoliczności większey dystrybuty jak percepty. Co do reparacyi starey broni, dochód z wakuiących ludzi na ten expens obrócić zalecono po wydaniu nowey broni kapitani starę broń odbiorą w nadgodę prowizyi. Nikomu zaś bardziej iak majorom doyrzeć należy, aby nowa broń równa miarę y równy kaliber albo otwór miała, w koserwacyi dobrej zawsze y wszędzie była, bagnety na flintach dla obszerności rury u rękoiści tamtemu żadnego nie robiły, a pręty z bączków nie wypadały pod czas exercowania.

§23

Expens na konserwowanie y reparowanie broni y ledewerku z kassy wakuiących łożyć trzeba, żołnierzowi wcale nic nie rachuiąc, chyba żeby swywolnie co zruynował albo stracił, którą szkodę przez lonwachy⁴³, urlaubowanie, exakcyę y wolne marsze nadgodzić powinien.

⁴² Wydatek.

⁴³ Dodatkowe, płatne warty, brane poza kolejnością w zastępstwie innego żołnierza.

§24

4to Broń y ledewerk przez dezserterów zagrabione rzeczy skarbowe tudzież y reparacya tego wszystkiego, co żołnierzom rachowano, bydź nie powinno, z kassy wakujących pochodzić ma.

[8]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi, Militaria, Pudło IX, plik 1, Lustracja regimentu pieszego artylerii, 16 XI 1761 r.

IV. O szarżerunku

[...] Nota. Jako zawisła istota doskonałości y potrzeby żołnierskiej na wydoskonaleniu się w szarżerunku, który nigdy obeiść się nie może bez exercerowania z prochem, więc PP kommandyrom regimentu iak nayściśley rekkomenduią się, aby ostatni miesiąc exercerunku kaźdey wiosny zawsze z prochem odprawiał się.

V. Względem broni y ledewerku

Zastawszy broń w dobrym stanie, że iest ieszcze wcale zdolna do służby pańskiej oprócz na komendzie Wieliczkiej, która reparacyi potrzebuie, tudziesz siekiery ciesielski dobre, więc tak broni iako y siekier tudziesz *grenadier zeugu*⁴⁴, bębnów, patrontaszów z palonego rzemienia⁴⁵, z blachami mosiężnemi, co wszystko nowo y ozdobnie do regimentu iest sprowadzone bez Fahnschu⁴⁶, które są stare, tudziesz tornistrów konserwacyą iak naylepszą JMPP cheffom kompaniów rekkomenduię oraz żeby żadna komenda bez szarfpatronów nigdziey nieznydowała się.

VI. Względem celtów

A że na teraznieyszą rewizyą ieszcze namioty officyerskie, iako y celt y żołnierskie tudziesz, piramidy opończe do broni,

⁴⁴ Oporządzenie grenadierskie.

⁴⁵ Palony rzemień, określenie stosowane w stosunku do skór czernionej lub wyprawianej gównem, mózgowanej i suszonej na słońcu.

⁴⁶ Z niem. *Fahne zeug* – oporządzenie chorągwi bądź sztandaru.

[9]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie I, sygn. 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja I O stanie wewnętrznym y powinności infanterii y osób do niej należących, [około 1756–1760 r.]

Rozdział III O przysiędze żołnierskiej

§5

Artykuł XVIII. Nikt nie ma broni, barwy, amunicyi to jest prochu y kul lub inszego oręża zaniedbać, zepsuć, porzucić, przegrać, zastawić albo sprzedać, pod karą na takowego łotra postanowioną. Także y ten coby te y tym podobne rzeczy ważył się nabywać, nie tylko je bez wykupu nazad wrócić powinien, ale też y według uznanego w takim nabywaniu pożytku y występku karany bydź ma.

Rozdział IV O Dyscyplinie albo trzymaniu żołnierzy w karności

§14

Próżnowanie iest początkiem wszelkich niecnot. Kto trawi życie na grach y innych próżnych zabawach, osłabia y psuje męstwo y odwagę, kto zaś zabawia się robotą, czyli rzemiosłem, czyni się sposobnym do wytrwania w trudach y pracach marsowych. Zaczym trzeba, żeby każdy żołnierz niebedący na warcie albo inney powinności zawsze miał zabawę jaką e.g. sam się mustrował, strzelbę y pałasz polerował y ledewerk farbował. Jeżeli znajdzie barwę rozdartą, dziurę zaraz zaszył albo załatał y dla tego miał zawsze igłę y nici u siebie, gdyż nie zawsze krawcom będzie czym zapłacić, a do tego lenistwo, ospałość y hultajstwo przy rewizyi surowo karane bydź zwykło.

§50

[...] *Captain d'armes* alias dozorca broni przy wszytkich paradach w garnizonie y obozie dogląda, jeżeli wszelka broń żołnierzka czysta, cała y ze wszytkim w dobrym porządku jest. Amunicyi całej chorągwi konnotacyą rzetelną trzyma. Pod niebytność kaprała albo furyera bierze na się funkcją kaprałską albo furyerską. [...]

[10]

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Antoni Kossowski – spuścizna,
sygn. 10, Regulamin regimentu łanowego, 29 III 1757 r.

15to

Exercitowanie w przyzwoitych miesiącach tak z ogniem iako y bez ognia
podług miejsca y czasu zalecam, aby żołnierz ćwiczył się z bronią mustro-
wać podług wydanego na to ordynansu Sw. PJO JM Pana Krakowskiego
Hetmana W[ielkie]go Kor[onne]go *sub dato* 29 Mar 1757

[11]

Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps 6707 IV, musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.]**Rozdział VIII**

LXXV

[...] nożami skałek nie naszekuiąc ani też z ramienia broń zdiąwszy, koło niey co poprawiać, ieżeli co komu koło skałki zepsułoby się, lepiej tym czasem z glidu⁴⁷ pierwszego w tył za front wyskoczyć, a na iego miejsce zaraz z drugiego glidu człek stanąć ma, co poprawiwszy broń swoją z pomocą w tyle szlisuiących underofficerów, znowu iak nayprędzey powróci się na miejsce swoje z drugiego stanie, znowu w drugi glid, ieżeliby z drugiego lub trzeciego człek odszedł, dla poprawiania broni na tego miejsce nienastanie *Ż*aden podczas wielu dawania razy ognia, powinien każdy człek mieć w patruntaszu lub w kieszeni kawałek sukna albo [inney] szmatki, ażeby w prędkości skałkę y panewkę otrzyć mógł. Underofficerowie zaś wszyscy generalnie powinni przy sobie mieć każdy z nich nóż do wkręcania skałki, kawał sukna lub chustki do wycurania ponewki, skałek, u każdego naymniey trzy, *in quantum* by u którego człeka wypadła lub spryskała się. Drot obostrzony na końcu, gdy panewka broń y wystrzelić nie mogła, graycar nie tylko [...] dawania okoliczności [...]

Rozdział X

Officyerowie kommenderuią plutongi⁴⁸ naypilniey uważać, ażeby swoichże ludzi, których w Plutongu mają kommenderowaniem nie mylić y bez żadney attencyi y uwagi nie mierząc, przez co nie tylko sobie omyłkę uczynią, ale y ludziom dobrą reflexyą odeymą nie pierwey ludzi kommenderować *Schlagt an*, aż będą widzieli, że pierwszy glid doskonale ukląkł, inne glidy tylko przystąpiły do pierwszego y wszystko iak potrzeba iest uczyniono, gdy się ludzie przyłożą wytrzymać nieco dają czasu każdemu człekowi, żeby widział, gdzie cel biorze do strzelania, ponieważ niedosyć na tym, że ludzie tylko razem strzelają, ale ażeby wystrzelona broń podczas ataków nieprzyziacielskich dobry skutek uczyniła, zwyczajnie pierwszy glid bierze cel prosto, tylne dwa glidy cel biorą w puł człeka, a lepiej ieszcze, żeby brali po kolanach nierzyziaciela iako wyżey, gdyż zwyczajnie broń każda albo niedobrze trzymana u gęby, albo słabo w rękę y sama przez się zwykła za wystrzeleniem do góry szarpnąć. Gdyby broń niewystrzeliła, człek żeby się

⁴⁷ Szereg.

⁴⁸ Plutony.

nieważył drugi raz ładunkiem nabiić, tylko iedynie prochu na ponewkę poty nasypyswać, aż broń przynależycie wystrzelona będzie.

Gdyby który człek więcey iak ieden ładunek w broń nabił, ktobykolwiek postrzegł zaraz opowiedzieć y takowego sorową karą skarać, ponieważ przez takie nierozumne nabiianie broń spękać się może y wiele ludzi daremnie skaliczyć, która broń nie wydaie ognia, Major sam iak naysorowiey inwestygować ma, dlatego to się dzieie, czyli iest broń niesposobna, czyli człek okazyą iest temu, że nie przez porządne utrzymywanie broni do dawania ognia niesposobna została albo też iezeli nie uważnym nabiianiem człek wspak ładunek niewłożył, bywa y to że niedobrze ugryzłszy ładunek y nieco palcami ścisnąwszy w górze przy ugryzieniu, proch w rurę nie iest wysypany, ale z całym papierem ładunek w rurę wepchnięty, za też same występki żołnierza każdego mocno karać, a gdy broń temu iest winna, zaraz po exercerunku porucznikowi y feltweblowi od kompanii, żeby iak nayprędzey bez żadney odwłoki, ze wszelką należytością zreperowana była innym sposobem. Porucznicy zaniebwywający funkcyi swoiey, co do nich iedynie należy, sorowo karani maią bydź.

Wiele razy batalion ogniem szarżerue, tak za każdym razem należyte mi skałkami ostremi do ognia sposobnemi opatrzeć, które w ołów opravne y mocno w kurkach w szrubowane maią bydź.

[12]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi, Militaria, pudło X, plik 8

Rachunek de perceptis et expensis w racie februaryuszowej
A[nn]i 1754 na konserwacją R[egi]m[en]tu Pieszego Buławy
W[ielkie]y Koronney

[...] Extra expensa

[...] Expensowano na proch y amunicję podług rejestru y kwitu Jm
pana pułkownika Lachinala *sub n[umer]o 8vo 447* zł 10 gr.

Rachunek de perceptis et expensis w racie february[uszowej]
1755 na konserwacją R[egi]m[en]tu Pieszego Buławy Wielkiej
Koronney

[...] Extra expensa

[...] Według dokumentu *sub no 7mo* za proch, ołów i papier na ładunki
idący na koło kommandzie 169 zł, 22 2/3 gr.

[13]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi, Militaria, pudło X, plik 11

Specyfikacja sprawionych namiotów etc. w Królewcu in Ratha Februarij Anni 1752 według dokumentów *sub Literis A, B, C, D*

2 namioty kapitańskie po 15 czerwonych złotych *facit* 30 zł
 4 -II- dla subalternów po 8 # – 32 zł
 34 -II- muszkieterskich po tynfów 25 $\frac{2}{3}$ – 63 tynf. 11 $\frac{2}{3}$
 4 piramidy do broni po tynfów 30 – 8 – 10 $\frac{2}{3}$
 Rachuiąc, czerwony złoty po tynfów 13 $\frac{2}{3}$ *efficit* Suma 134 tynf 8 $\frac{2}{3}$
 rachuiąc zaś, czerwony złoty po zł 18 czyni z stratą 2422 zł, 16 $\frac{1}{3}$ gr

Specyfikacja co Jmci P. porucznik Lindsay w Królewcu sprawić ma Datum w Białymstoku die 19 Januarii 1752

[...] Na dwie kompanie regimentu naszego
 30 sztuk namiotów muszkieterskich jako przesłać były
 4 -II- piramid
 2 namioty kapitańskie
 4 *dito* dla subalternów.

Nota: do tychże oficerskich namiotów y piramidów należeć będą wory, do muszkieterskich toporki y postronki⁴⁹ [...]

⁴⁹ Grube, skręcane sznury.

[14]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi, Militaria, pudło X, plik 12*Die 27 Junij Roku 1754*

Odebraliśmy na kompanie od Wielomżnego JMCi Pana Oberstleutnanta Klemma prochu pfuntów⁵⁰ 88 czyni florenów 111 gr 14

Jako też ołowiu pfuntów – 98 czyni florenów 49

In summa florenów 160 gr 14

JW. Obschelwicz kapitan Adjutant Korzeniewski

Item na papier do ładunków *die 10 Julij 1754 A[nn]o* pod Drohiczynem na kole generalnym, kiedy obiad dawał w obozie JW Mość Pan hetman polny koronny tyńfów 7 szo[staków] 1

In summa k. 169 – 22 2/3 gr

⁵⁰ Funtów.

[15]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Branickich z Rosi, Militaria, pudło XI, plik 1, Regulamin dla Regimentu Piezszego Buławy Polney Koronney, [1738 r.]

Jan Klemens hrabia na Ruszczy, Tyczynie, Tykoczynie y Branicach, Branicki, chorąży wielki, hetman polny korony, bielski, brański, krosnieński, wasilkowski etc. starosta

[...] IX. Strony broni

Ponieważ każda kompania ma nową broń, więc każdy żołnierz, któryby z swoiey woli zepsował cokolwiek, powinien to dać naprawić, ieżeli zaś podczas exercytacyi etc. się zepsowało, z kassy *kleinmonduru* Jmci P[a]n kapitan naprawić rozkaże.

[16]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 67, „parolbuch”

[21 sierpnia 1757 r.]

Parol S. Zachariasz

Hasło Berlin. Przy parolu rozkazano:

Beffel

1mo Każda warta przed stancyą jmci pana kapitana formowana będzie. Za czym kapralszafty ludzi u siebie zrewidowawszy, w puł 9-tey godziny mają bydź zaprowadzeni przed stancyąjmci pana kapitana.

2do Unterofficyerowie co dzień, kiedy iest pogoda, o godzinie 9tey z bronią y patrontasami mają bydź u Jmci pana kapitana dla robienia handgryfów.

3^{tio} Do rapportu ober y unterofficyerowie wszyscy extra powinności będą, ci co dzień u jmci pana kapitana bywać powinni. Unterofficyerom zakazaue się, aby żaden nie bywał u rapportu w butach y kapuzie.

4to Po wydanym parolu w zamku feldwebel, oddawszy go jmci p. kapitanowi, odebrawszy beffele, przed stancyo kapitana ma wydać unterofficyerom parole y befele. Feldwebel zawsze z kurgewerem ma stawać, a kaprale mają mieć pularesy y notować rozkazy.

5to W dzień przed luzowaniem warty trzeba, aby przy parolu determinowano, który officyer, unterofficyer, dobosz, gemeyne z kapralszaftów mają puiść na wartę.

6to Po wydanym parolu unterofficyerowie officyerom parolle y beffele zanieść powinni.

7mo Befelbuch co 1ma rewidowany będzie. Więc feldwebel za to odpowie, kiedy się znajdzie jaki mankament.

8vo Unterofficyerom zakazaue się y rekomenduie się wszelki dozór y pilność nad ludźmi należącemi do ich kapralszaftów.

[25 sierpnia 1757]

Parol S. Franciszek. Hasło Asis.

Rozkazano broń wybrakować od ognia na S. Waclaw. Poler broni y czystość koło barw y ledewerku zaleca się.

Die 4ta [Octo]bris [1757 r.]

Parol S. Wilhelm

Hasło Radzichów

U kompaniey 1 chory Bogusiewski. Warta się lozuie dnia jutrzeyszego. Przy parolu ogłoszono, aby flintpasy skrócone były. 2do aby żołnierze o pieniądze nie grali. Żołnierz Barański dostał abszeyt.

[18 listopada 1757]

Dyspozycya około przyięcia jw. xięcia jmcia hetmana Wielkiego X[ięstwa] Litt[ewskiego] *Die 18va [Novem]bris 1757mo* w Podhorcach.

1mo Na przyjazd Xiążęcy powinni stanąć na bateryi zamkowej na mieyscach zwyczajnych od regimentu mego dragoniey 1 kapitan, 1 porucznik, 1 chorąży, 1 podchorąży z chorągwią, 60 ludzi z przyzwoitemi unterofficerami y 2 trębaczami; od regimentu infanteryi 1 kapitan, 2 poruczników y cała kąpiania z chorągwią y kapellą regimentową. Od chorągwi węgierskiej 1 rothmistrz, 1 chorąży, 1 podchorąży y gemeynów tyle, ile zostanie od zwyczajney warty w bramie.

2do Każdy kommandant powinien doyrzeć, aby broń była pewna y żeby każdy żołnierz miał po 20 ładunków z samym tylko prochem.

3^{tio} Chorągiew wynosząc, bembna ruszać nie trzeba, a kiedy ani Xiążę hetman, ani ja w zamku nie będziemy, maszeruiąc przez dziedziniec zamkowy, salutować nie trzeba.

4to Jak xiążę hetman będzie w dziedzińcu, każda komęda y chorągwie po trzy razy ognia wyda takim sposobem, iakim zawsze zwykł ogień chodzi na galery, a ogień iąc powinien, choćby xiążę już był w pokojach.

5to Honory xiążęciu powinny bydź czynione jak hetmanowi wielk[kiemu] y poln[emu] koronnym.

6to Na ordynans do Xcia jeden chorąży od dragoniey y ieden unterofficer także jeden chorąży od infanteryi y ieden unterofficer będzie komęderowany.

7ma Przed karmazynowym pokojem y w stołowej izbie powinni bydź dwa unterofficerowie z kurcgewaterami, póki xiążę będzie w Podhorcach.

8vo Na odjazd xiążęcy toż samo ognie y chonory bydź powinny, które y na przyjazd.

9no Do ognia przy obiedzie y kolacyi będą detaszowani kommendy y około tego będzie wczesna ułożona dyspozycya.

10mo Jeżeli xiążę miecznik litewski będzie stał na inszym pułpiętrze niż na tym, na którym xiążę hetman znajduie uczynie, rozkaz, jakie mieć ma warty.

W. Rzewuski.

Die 4ta Aprilis [1758 r.]

Parol S. Hieronim y Zamość

W jmci panu sta[roś]cie drohobickiemu patrona S. Józefa komendy podhorckie winszowały danie w ognia trzykrotnego z ręczney strzelby. Dragonia 30 ludzi, chorągiew węgierska 30, leibkompania 21 detaszowało do ognia. *D[ie]* *Eadem* powrócił z ferlopu jmci pan chorąży Pągowski y cadet Kadłubiński.

Die 3 Aprilis [1758 r.]

Parol S. Jędrzey y Kamieniec

Dnia jutrzeyszego ludzie komenderowani do ognia mają stanąć o godzinie 6 z rana przed stancyę jmci pana kapitana, jeżeli będzie pogoda, to w białych kamaszach, jeżeli słońce, w czarnych, broń mają mieć pewną y skałki przy nich dobre.

D[ie] 20 Julij [1758 r.]

Paro S. Antoni y Padwa.

Rewizya kapralszaftów zaleca się unterofficyerom przy należytych porządku mondurów y lederwerku. Dnia dzisieyszego z rana była exekucya bieganina przez różgi kaprala Braunera y gemejne Wasylewskiego, przed którą z dekretu pańskiego kapral Brauner degradowany do nowych zasług przy teyże kompaniey.

D[ie] 21 Julij [1758 r.]

Parol S. Kajetan y Neapolis.

Dnia dzisieyszego ogłoszeni przy kompaniey Jan Szpędel y Jan Miller gemejny za aktualnych kapralów. Ręclów 9 wdanych do reparacyi. Ludzi mierzoną y broń ma być reparowana.

D[ie] 27

Parol S. Woyciech y Gniezno

Unterofficyerowie każdy od swego kapralszaftu ludzi przyprowadził na górę. Dnia jutrzeyszego na S. Waclaw 24 ludzi ognia dawać będą.

D[ie] 10 [stycznia 1759 r.]

Parol S. Ignacy y Neapoli

Dyżor odbiera jmci pan rotmistrz Bałła.

Beffel u leibkompaniey. Pierwsza rewizya przy paradach ma być przez feldwebla uczyniona dla uważania aszusterunku barwy y wszelkiego oręża. Przy rewidowaniu ludzi w kwaterach zalecić, ażeby pałasze były polerowane, nieszczerbates y koce wysuszone, tak y kleymoderunek zrewidowany.

Die 15 [października 1759]

Parol: S[ancti] Teresa y Win

Eadem dyzerterował Jozeff Olszewski, za którym kommendowany kapral Szpędel y 3 gimeyne: Lipinski, Kokrzycki, Urbański. Befel, aby unterofficierowie u kompaniey kurtzgewehry y pałasze czyste y polerowane byli. Przed pokojem Xcia Hetmana będzie od Leibkompaniey doppelt Schildwacht unterofficerski. 1) pierwsza poczta Bohuszewski, Gadomski, druga furier y Szpęde. Na wartę zaciąga Humiński jako wie kapral.

D[ie] 25 [października 1759 r.]

Parol S. Jan y Białystok

Dyspozycya na przyjęcie j[aśnie] o[świeconego] x[ię]cia Radziwiła d[ie] 25ta *Octobris* 1759 w Podhorcach wydana.

1mo Komendy wszytkie tak staną, iak przed dwoma laty stawały, pierwey zaś ognia wydać trzeba, nim się będzie salutowało. Z dział dadzo ognia 24 razy, który ogień skończyć się powinien, nim x[ią]że stanie przes s. Kajetanem y Janem, a zaraz po skończeniu dział z ręczney strzelby ognia wydane będą, żeby można salutować, iak xiążę będzie wysiadał.

2do Po wydaniu trzech ogniów w puł godziny komendy zeydą y wiecey ognia dawać nie będą.

3^{tio} Na wyiazd x[ię]ci też komendy, iak przed tym stawać mają. Salutować zaś będą naypierwey, jak xiążę z sieni będzie wychodził na wschody ognia dadzą iak bębny y salutowania się skończą. Które skończyć się powinny iak tylko xiążę z bramy wyiedzie, a ieśli nie można to trochę późni, po skończonych ogniach ręczney strzelby dopiero z dział zaczną bić.

4to Jmci pan kasztelaniec wołyński będzie miał służbę generał adjutańską u xcia hetmana, u którego będzie na ordynansie jmci pan kasztelaniec lubelski u jwjmci pana woj[ewody] pod[olskiego] het[mana] pol[skiego] kor[onnego] dobr[odzieją] odbierze służbę jmci pan kasztelaniec halicki, jeśli by nie miał koni, to jmci pan kasztelaniec radomski.

5to Dnia jutrzejszego gotowość ma bydź na godzinę 8 z rana, komendy iednak zeyść się nie maią aż za uderzeniem w zamku znaku fergaderungu zwanego.

D[ie] 7ma [listopada 1759 r.]

Parol S. Ezayasch y Jeruzalem

Beffel. Każdy unterofficer z warty luzowany z ludźmi swoimi idzie zaraz na dół y da baczość, żeby zaraz do kwater szedł, broń czysto wytarł, każdą rzecz porządnie powiesił, rozebrał się, w kitlu, w czapce sypialney, w pończochach może po tym iść do karczmy.

D[ie] 5ta [marca 1760 r.]

Parol S. Maximilian y Minich

Beffel. Maią wszyscy unterofficerowie przytomni być przy obluzie warty, także aby żaden żołnierz nieważył się być w karczmie przy pałaszu.

D[ie] 5 [września 1761 r.]

Parol S. Olexy y Krystynampol

Beffel. Wachparada wcześniej zawsze ma stawać na górze dla odebrania y ochędorzenia pałaszów, po abdanku warty maią zaraz oddać na komorę w całości.

8. [lipca 1764 r.]

S. Eleisius u[nd] Meyland

Morgen ums 9 Uhr stehen die Leib Compagnie mit ober und unter Gewehre auch Tornister an Herr major quartier.

[17]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie I, sygn. 119, fragmenty regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.]

[Pierwsza redakcja]

II. O broni wojennej

§1

Broń, którą strzelają y u boku wiszącą noszą, to iest flinta, bagnet, pałasz y kraycar, każdemu żołnierzowi w porządku dobrym oddana, przez niego w całości zupełney konserwowana być powinna. Jak ma strzelbę rozebrać, rurę wewnątrz dobrze wymyć y kawałkiem sukna wytrzeć, zewnątrz proszkiem z cegieł tartym chędożyć y polerować. Łoża y zamek oliwą nasmarować, mosiądz y żelazo glancować, po tym wszystkie części pospołu złożyć y cały ryszunek zachować od ruiny. Wszystkie w regimencie kompanie flinty iednakowe, także y formy na kule według dyamentru strzelby zmiarkowane mieć powinny. Kule bardzo małe zazwyczaj nie niosą tak daleko, jakby trzeba było, za wielkie znowu do rury wnieść nie mogą. Przydaię, że y proch iednegoż ma być gatunku, zarówno y ładunki równe mieć trzeba we wszystkich ładownicach, żeby tym łacniej do rury poszły. Ładunek za gruby na dno nie idzie, ale na środku rury się zatrzymawszy, skutku żadnego nie uczyni. Aby żaden stępel od nabiiania z bączków nie wypadł podczas exercytowania y powinności, trzeba żeby wszystkie dobrze schowane były.

§2

Co się koło ryszunku żołnierskiego zepsuie podczas exercytowania albo ognia dawania lub inszey służbie pańskiej, żołnierz nie [o]mieszka iąc, kapralowi swemu opowie, a kapitan każe zaraz naprawić, żołnierzowi za reparacyą żadnego odciążu z lenungu nie czyniąc. Jeżeli z lenistwa albo ze złości broń zepsuie, oprócz powinności, trzeba, żeby za ten exces ostro na ciele skarany, szkodę nadgrodził przez czynienie warty za drugich, przez wzięcie urlaubu na robotę albo z tego, co zarobi na ekucyi, etc.

§3

W gospodzie flintę zawiesić y ammunicyą schować należy na miejscu pewnym y suchym, gdzie nikt oprócz samego żołnierza bywać nie powinien. W obozie unterofficerowie y prości żołnierze flinty y pistolety w namiotach przy sobie mając, ammunicyi będą strzegli od ognia, świecy y lulek z tytuniem, gdyby mieli płaszczce do zasłonięcia broni albo pawilony czy

piramidy, strzelbę pod nimi porządnie schowaią y starania dołożą, aby od deszczu albo kurzu nieużytevczną nie została.

§4

Strzelbę żołnierza idącego na kommendę albo na wartę ober- y unter-officyerowie przodem zawsze rewiduią, patrontasze y ładunki zarówno uważaiąc, ieżeli są wszystkie, ieżeli papier się nie przetarł albo proch na mączkę się nie potarł. Gdyby exercytować miano, ładunki z kulami kapralszaftom wieczorem do schowania oddane, a na to miejsce ładunki samym prochem nabite wydane będą. Patrontasze pod namiotami wiszą na widełkach umyślnie na to zrobionych albo na drążkach namiotowych, aby proch w ładunkach na ziemi leżeć nie zwlizał. Officerowie kommanduiący kompanie skałki dla swoich ludzi [...] dzie y zawsze pro zapas mieć powinni. Oprócz tego każdy żołnierz ma skałkę iedną na flincie, a drugą w patrontaszu.

§5

U pałaszów żołnierskich gifesy y klingi równe y iednostayne być maią, także trzeba, żeby w pendentach pałasze równo wisiały. Bagnety w dobrym zawsze stanie być powinny, żeby dla obszerności rury y rękości na flintach tentenu nie robiły. Głównie u pałaszów y bagnetów muszą być zawsze czyste, nie skrzywione, nie szczerbate, tudzież y gefesy dobrze polerowane, a pochwy, pokrowce, haczyki y skówki bez defektów.

§6

Oboiści, fayfrowie y dobosi starać się maią, żeby ich instrumenta muzyczne y bębny zawsze czyste y w dobrym porządku były. Regimens-dobosz na swoy własny urząd to bierze, aby dobosi mieli bębny czyste, błyszczące y całe, a obręcze farbowane jak należy tudzież y mundur ochedożny, dla którego końca doboszów przed uderzeniem znaku fergaderung, na placu zgromadzenia zrewidowawszy, defekta koło barwy y bębnów znalezione, rapportuie oficyerowi od kompani.

NB. W niebytności regimens-dobosza dobosz służbę jego czyniący drugich doboszów dogląda z staraniem y z pilnością.

§7

Broń iest obroną każdego żołnierza y taka rzecz około której officyerowie naywięcey myśleć powinni. Żołnierz, który broń swoją zgubi albo amunicją przeda, razy 12 przez różgi 200 ludzi biegać musi. Officyer broni rewizyą w zaniedbanu trzymaiący, zwłaszcza pod ten czas, kiedy kompania albo ludzie kommandowani z miejsca ruszeni będą, zaraz w areszt wzięty, do kryxrehtu oddany będzie.

§8

Szpontony oficerskie, tudzież y kurcgewatery unteroficerskie w rodzajach swoich fasonu iednostaynego, przy tym zawsze czyste y lśniace się, a drzewce nie farbowane, z grottem y z skówką z dobrej stali zrobione, łokci 4 długie być mają.

III. O postawie y ćwiczeniu żołnierza

§4

Nizeli rekrutowi strzelbę dadzą trzeba, żeby oficyerowie pierwey go nauczyli przystoynie się nosić y obracać. Przynaymniey trzy albo cztery niedziele czasu na to iedyniełożyć mają, żeby go wyćwiczyli stać prosto na nogach, a w rotach y szeregach, tudzież y sam ieden, idąc na ulicy, brać kroki żywo, porządnie bez krzywienia kolan.

§9

Sposób do nauczenia rekrutów exercytowania ten iest nayłatwiejszy y nayprędszy, kiedy ich nie przynaglą do uczenia się razem wszystkich handgryffów. W paragrafie czwartym wyżej była wzmianka, iż ludzi nowotnych naprzód informować trzeba, iakim kształtem strzelby w rękę, ieszcze nie mając ciało, głowę y nogi trzymać, chodzić y obracać się mają. Teraz następuie ćwiczenie, iak strzelbę na ramię kłaść, prezentować, do nogi postawić na ziemię, złożyć y znowu na ramię wziąć należy. Powtóre, iak się obracać trzeba z bronią prezentowaną y leżącą na ramieniu. Daley, iak broń od deszczu zasłonić do góry, w prawe ramię wziąć y przykładem obrócić. Na koniec, iak flintę nabiić y reszty handgryffów dokonać. Każdy żołnierz nowo zaciągniony w ten sposób nauczy się handgryffów, trzeba, żeby także po stopniach przyzwyczaić się do ognia dawania. Rekrutowi bowiem nie można całego musztry za iednym razem pokazać, gdyż człek nowotny, rzeczy ostatnich się ucząc, pierwszych zapomni, a te znowu powtarzając, tamte puści w zapomnienie. Z tych tedy miar każdego uczyć będą naprzód w osobności, po tym z jedną rottą, daley z dwoma y trzema rottami, z całym plutonem, a na ostatku z całą kompanią, na pozór flintę nabiić. Takowe ćwiczenie nabiiania przez kilka dni kontynuowawszy, trzeba żeby rekrut jeden po drugim, rotta jedna po drugiey, ładunki dostali, broń jak należy nabiić y strzelani całemi kompaniami prochem, nabiić y ognia dawać iest rzecz potrzebna.

[Druga redakcja]

II. O broni wojenney

§1

Broń, którą strzelaią y u boku wiszącą noszą, to iest flinta, bagnet, pałasz, niemniey forma do kul y kraycar każdemu żołnierzowi w porządku dobrym oddana, przez niego w całości zupełney konserwowana być powinna. Jak na każdy paradzie tak y w polu czysta zawsze y błyszcząca znajdować się ma. Z tych każdy[ch] miar nowotny żołnierz informowany będzie, jak ma strzelbę rozebrać, rurę wewnątrz dobrze wmyć y kawalkiem sukna wytrzeć, zewnątrz proszkiem z cegieł tartym chędożyć y polerować, łoża y zamek oliwą nasmarować, mosiądz glancować, po tym wszystkie części pospołu złożyć y cały rynsztunek zachować od ruiny. Wszystkie w regimencie kompanie flinty iednakowe, także y formy na kule według dyamentru strzelby zamiarkowane mieć powinny. Kule bardzo małe zazwyczaj nie niosą tak daleko, jakby trzeba było, za wielkie znowu do rury wnieść nie mogą. Przydaię że y proch iednegoż ma być gatunku, zarówno y ładunki równe mieć trzeba we wszystkich ładownicach, żeby tym łączney do rury poszły. Ładunek za gruby na dno nie idzie, ale na środku rury się zatrzymawszy, skutku żadnego nie uczyni.

§2

Co się koło rynsztunku żołnierskiego zepsuie podczas exercytowania albo ognia dawania lub inszey służbie pańskiej, żołnierz nie [o]mieszkaiąc, unterofficyerowi ma opowiedzieć, a kapitan natychmiast każe naprawić, żołnierzowi za reparacyą żadnego odciążu z lenungu nie czyniąc, nawet z w ten czas, kiedy z lenistwa albo ze złości broń zepsuie, za który exces różgami ostro skarany bydź powinien.

§3

W kwaterze flintę zawiesić y ammunicyą schować należy na mieyscu pewnym y suchym, gdzie nikt oprócz samego żołnierza bywać nie ma. W obozie unterofficyerowie y gemeyne pistolety y flinty przy sobie w namiotach swoich maiąc, będą strzegli amunicyi od ognia, świecy y lulek z tytuniem. Gdy dostaną płaszcz do zaslonienia broni albo piramidy, czyli pawilony, strzelbę pod niemi porządnie schowaią y starania pilnego dołożą, aby od deszczu albo kurzu nieużyteczną nie została.

§4

Strzelbę żołnierza idącego na kommandę albo na wartę zawsze polerowana, około zamku dobrze wysmarować, przy tym kula nabitą bydź powinna, chyba żeby inszy rozkaz był. W patrontaszach ładunku przyzwoite znajdować się maią. U pałasza y u bagnetes klinga ma bydź czysta, ostra,

nie szczerbata, gifes lśniący y pochwy ze wszystkim dobrze oporządzone. Kapturki do zamków, których nigdy nie zdeymuią, oprócz wtenczas, kiedy ognia dawać będą, trzeba żeby z juchtu zrobione niem[n]iey y skałki skórka juchtową obłożone były. Rewizya całego rynsztunku początek służby poprzedza, ober- y unterofficyerowie obowiązani są do tego, aby broń zawsze rewidowali, po tym, gdy komendantów wola taka była, świeżo nabić kazali patrontasze y ładunki zarówno uważać, ieżeli są wszystkie, ieżeli się papier nie przetał albo proch na mączkę się nie potarł. Gdyby exercytować miano ładunki z kulami wieczorem przed tym odebrane, feldwebłowi lub kapternarmusowi do schowania oddane, a na to mieysce ładunki samym prochem nabite wydane będą. Skałka iedna dobra zawsze na flincie, a druga w patrontaszu ma być. Kommendanci kompaniów skałki dla swoich ludzi pro zapas wszędzie zawsze mieć powinni. Pod namiotem patrontasze wiszą na widelkach umyślnie na to zrobionych albo na drążkach namiotowych, żeby na ziemi leżąc, proch w ładunkach nie zwilżał.

§5

Oboiści, fayfrowie y dobosi starać się maia, aby każdego instrumenta muzykalne y bębny zawsze czyste y w dobrym porządku były.

§ 6

Broń jest obroną każdego żołnierza y taka rzecz, około której officerowie naywięcey myśleć powinni. Żołnierz, który broń swoją zgubi albo amunicją, przód razy 12 przez różgi 200 ludzi biegać musi. Unterofficer broni rewizją trzymającej w zaniedbaniu, zwłaszcza pod ten czas, kiedy kompania albo ludzie kommenderowani z mieysca ruszeni będą, natychmiast w areszt wzięty do kryxrehtu oddany będzie.

[18]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie I, sygn. 122, Regulamin wojska piesze go koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja III O służbie obozowej, [około 1756 r.], [wersja brudnopiśmienna projektu]

Rozdział I O gotowości regimentu do kampanii

§10

[...] Każda kompania odbierze 2 piramidy, które 4 kroki przed drążkami namiotów unteroficerskich postawione będą. [...]

Rozdział IV O sposobie wmaszerowania do obozu y wymaszerowania

§2

W godzinie po generał marszu dadzą znak w głównej kwaterze do uderzenia fergaderungu, na który sygnał powinni żołnierze czym prędzej rozbierać y układać namioty przy dozorze unteroficerskim. Kompanie tym sposobem jak przy wchodzeniu do obozu zawracały się do namiotów y zrobiły w prawą w tył formowane napelnione, cugi oddzielone, a w cugach ober y unteroficerowie lokowani będą. Na ostatku rewidują broń, jeżeli do brze jest nabita y skałkę dobrą ma.

§ 11

[...] powinni ją tak że z prawey, a ci po lewey ręce z lewey strony przystawić. Unteroficerowie wtykają w ziemię kurcgewater z obu stron piramidów w jednej linii. Przy każdej piramidzie 1 officer jest obecny y dogląda, aby wszystko działo się porządnie. Officerowie stawiają szpontony z obu stron chorągwi. Dobosi całego batalionu kładą bębny za chorągwiami jeden na drugim *in forma* piramidy. Dlaczego trzeba, żeby kołki sporządzone, w ziemię mocno wbite były, na których bębny spod[z]nie nie blisko jeden drugiego, ale dobrze położone byź mają. In czasu, żeby regimenty aufmaszerowały na placu broni, jeszcze przed przybyciem bagażu y namiotów, kompanie także formowane broń położą na ziemi, przy której ludzie tak długo stać albo za pozwoleniem usiąść y wypocząć mogą, póki nie nadjedzie bagaż, za którego przybyciem należy to wszystko obserwować, co się wyżej mówiło. Od kompaniey żaden oddalać się nie ma nad 150 kroków. Za front, gdzie znaki obozu wytknięto, nikt wychodzić nie będzie się ważył. Kto nie uchybaną do wyścia potrzebę ma, przed frontem znaleźć miejsce może.

Rozdział VI O inspekcji y wartach obozowych

§6

[...] Unterofficer sztokwachowy stoi na prawym skrzydle swoiey warty. Gdy officer, stanąwszy na swoim placu, postawił szponton do nogi, komenderuje kapitan od inspekcji:

Daycie baczność!

Broń płasko!

Odwiedźcie panewkę!

Co z wszelką ostrożnością robić należy. Officer y unterofficer warty sztokwachowey rewidują, jeżeli podsypka na panewce iest, a gdyby nie było, każą zaraz podsypać. Officer rewiduje wartę chorągwaną, a unterofficer sztokwachową. Każdy *in genere* detaszement powinien każdą okazją rewidowany być przez komendanta swego. Skoro rewidujący minie człeka, bierze, każdy za dekel panewki dwiema ostatniemi palcami, jak nauczano w handgryfach *sub no 8* w drugim tempo. Dalej będzie komenderowano:

Spuście panewkę!

Broń należy przy 2 tempo według nauki handgryfów przeczucic do nabiiania.

Dobądźcie stempla!

Stempel w rurę!

Włożywszy go w rurę, trzymają prawą ręką za koniec rury. Officer y unterofficer rewiduje każdego osobliwie, jeżeli broń nabitą ma. Narescie wraca się na swoje mieyce, każdy bierze za stempel bez obserwowania równości według zdania swego. Po skończoney rewizyi będzie komenderowano:

Dobądźcie stempla!

Schowaycie stempel!

Gdy go schowani, iak należy biorą za broń według zwyczaju podczas szarżerunku, gdy strzelbę nabitą położyć trzeba na ramię.

Broń na ramię!

Bagnet na rurę! [...]

Rozdział XV O batalii

§3

Infanterya, dla której to prawie wszystko zależy, w wigilią batalii albo w dzień poprzedzający broń zrewidowana powinna, jeżeli wszystkim w gotowości y przywoitości skałki wszyscy dobrze przyszrubowali mają. Oficerom należy uyrzeć, czy mocno są wsadzone y bijące około szrodka dekła, czy skórka, która obwinięta jest w kurku, nie bar[d]zo cię[ń]ka ani za kurek dłuższa znajduje się, czy panewka dobrze chędożona oliwa nasmarowna y podsypano jak należy. Komendant y wszyscy oficyerowie batalioni nie

tylko za to, gdyby czego niedostawało, odpowiedzieć mają, ale y z tey racyi podpadną karze, gdyby nie miał każdy żołnierz ładunków z kulą 60 w pa-trontaszu, *inclusive* tego w strzelbie nabitey. Bataliony mają porządkiem opi-sanym w dispozyci tak prędko, jak będzie można, aufmaszerować w równey linii, na co dostaną od generałów brigadowych punkt pewny, do którego okiem zmierzać mają, z prawey y lewey strony uważając mieysce, gdzie ma stanąć prawe y lewe skrzydło podług ułożenia planty do zwiedzenia bitwy. Stosując się do tego punktu, który nazywają Francuzi *Point de vie*, trzeba, żeby w linii stały bataliony. Rotty były ściśnione ramieniem do ramienia, a szeregi jak w szarżerunku ciasno się zamknięły.

[19]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 42, Księga wydatków leibkompanii Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, 1757–1763 r.

Extra expensa na leibkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowej 1757 a[nn]o

[...] dla tychże pałaszów polerowania wydałem

na szmergel – 2 tynf.

na oliwę – 1 tynf.

3 żołnierzom za robotę – 6 tynf

[...] Die 24to [spetem]bris kupiłem 1 kamienia prochu – 134 zł

papieru ładunkowego liber 6 – 2 zł

skałek 40 para po 3 gr – 4 zł

22da [octo]bris jeszcze skałek 32 – 2 zł

[...] kraycarów 3 – tynf 1 ½, znowu 2 – tynf 1 [...]

do kompletu kraycarów 13.

[...] die 5^{ty} [novem]br[is] 1758 skałek 24 kupiłem a 2 gr.

[20]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 61, Fasciculus actorum inquisitionalium ad leib-kompaniej regimentu pieszego buławy polnej koronnej, 1756–1763 r.

Specyfikacya moderunku tak wielkiego jako y małego od Kazimierza Załuskiego [die] 11 February 1756 anno w Podhorcach oddanego

1 ^{mo} Reyzrok	1
2 ^{do} Kamizola	1
3 ^{tio} Pludry	1
4 ^{to} Kapelusze	1
5 ^{to} Koszul	3
6 ^{to} Pończoch para	1
7 ^{mo} Trzewików para	1
8 ^{vo} Kamaszów czarnych para	1
9 ^{no} Kamaszów białych para	1
10 ^{mo} Guzików do tychże kamaszów	36
11 ^{mo} Pendent	1
12 ^{mo} Pałasz	1
13 ^{tio} Bagnet	1
14 ^{to} Flinta	1
15 ^{to} Patrontas muszkieterski	1
16 ^{to} Patrontas granaterski	1
17 ^{mo} Czapka grenadyerska	1
18 ^{vo} Kartuza	1
19 ^{no} Graycar	1
20 ^{mo} Halsztuch z klamerkami	1
21 ^{mo} Harcop z tasiemką	1
22 ^{do} Szlafnica	1
23 ^{tio} Ręcel	1

Species Facti, [30 X 1759 r.]

Wawrzyniec Tuczyński żołnierz, rodem z Pokucia, katolik, lat 30 mający, żonaty, roku 1755 dobrowolnie przystawszy za żołnierza do Leybkompaniey Regimentu Pieszego Buławy Polney Koron[n]ey [...] *Die* 29 *Praesentis* do tey przyszedł zuchwałości, iż kiedy kapral Bohuszewski z rozkazu mego

poszedł do karczmy, żeby wszyscy ludzie stawali do broni y broń poprzecierali, powiedział [...]

**Species Facti In Crimine Disertionis Wasyleskiego żołnierza
od Leybkompaniey Reg[i]m[en]tu Pieszego Buł[awy] Pol[ney]
Koronney, [20 V 1760 r.]**

Franciszek Wasyleski rodem z Litwy, katolik, kondycyi mieyskiej, [die] 16 Junij roku 1757^{meo} w Podhorcach, u Leybkompaniey przystawszy za żołnierza, [...] z warty zamkowej dyzerterował, z rzeczy skarbowych zabrawszy:

Reyzrok z kamizelą, pludry y kapelusz	
Koszul nowych	3
Halsztuch z klamerkami	1
Taśmy do harcopa łokci	2
Pończoch nowych para	1
Kamaszów czarnych para	1
Guzików do kamaszów tuzinów	3
Pałasz	1
Pędent ze sprządką	1
Graycar y kitel	1 [...]

[21]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 83, [varia regimentowe], 1755–1761 r.

**21.1 Specyfikacja odebranych rzeczy skarbowych po
apszetyowanym kapralu Umińskim d[ie] 17 [Octo]bris in
An[n]o 1761mo**

- 1 pistolet z bandoletem
- 1 kurgewer
- 1 pałasz z pędentem
- 1 ręcel
- 1 koc z podszewką

**Specyfikacja wydanych rzeczy skarbowych za dyspozycją
WJmci pana porucznika Gadomskiego na różne leybkompaniey
potrzeby, poczynaiące się a die 8va [Decem]bris 1756to Anno
w Podhorcach**

*Die 19 Juny [...] eodem an[n]o na Fest Bożego ciała wyszło
prochu skarbowego kwart 6
Skałek do broni 14*

[22]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 250, [Regulamin służby wartowniczej w Podhorcach, ca. 1756]

II. O honorach, które warta zamku podhoreckiego JW. hetmanom, senatorom, dystyngwowanym gościom, generałom, sztabs y ober officyerom świadczyć powinna

§10

Dzień imienia hetmańskiego tudzież y Nowego Roku co rok obchodzony będzie trzykrotnym wystrzeleniem ręczney strzelby, zwyczajnie z rana o godzinie 9. Kawalerya stanie na prawym skrzydle galeryi zamkowej, infanterya na szrodku ganku, Węgrzy na lewym skrzydle galeryo. Ogień pierwszy infanterya wyda, drugi dragonia, trzeci komenda węgierska. Infanterya ma z soba kapelę regimentową, kawalerya trębaczów y paukyera. Za każdym razem generał adjutant de żur da znać o tym, jeżeli komendy zaraz przy odgłosie kapeli regimentowey z publicznym salutowaniem, czy też w cichości do zamku maszrować, a po trzykrotnym wydaniu ognia na znak radości dopiero przy intonacyi kapeli salutować mają. Po wydanych u każdej parady ogniach trzykrotnych officyerowie z powinszowaniem ustnym do hetmana idą, po wykonaniu którego parady z zamku ciągną porządkiem należyty. Jeżeli tego dnia warty luzować się mają, luzowanie odprawuje się trybem zwyczajnym.

[23]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 8.

Uspodobienie y ćwiczenie układności żołnierza piechotnego

[...] broń wszystkę pochędożywszy, na kółkach porządkiem popowiejszać y żeby codziennie do niey zaglądali, żeby się nie zakurzyła ani żeby nie rdzawiała. Cokolwiek zpsutego albo złamanego, zaraz reparować y nie dać do szczętu psuć. Rzemienia zaś zawsze smarować słoniną. Boty zaś woskiem, a nie słoniną smarować trzeba.

Artykuły wojenne, 17 stycznia 1734 r.

Articulus Decimus Spetimus

Nikt się nie ma ważyć strzelby y broni munderunek wydzielony, amunicji y inne powierzone sobie ryżńszunki zaniedbywać, psować, zarzucać, przegrawiać, zostawiać albo przedawać pod karą na takowego przynależącą. Ten zaś, ktoby tych y tym podobnych rzeczy ważył się nabywać, nie tyko one bez zapłaty wrócić, ale bez żadnego odkupu powinien oddać, a według uznanego w tym nabywania pożytku y oszukania nie mniej za występki karany byź ma.

[24]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum warszawskie Radziwiłłów, dział VII, sygn. 5, Najjaśniejszego Króla Jmści w Polsce, etc. etc. Najlaskawsze nowo potwierdzone woienne artykuły, dla wyzszych y niskich officeró y prostich żołnierzów, tak od infanterey, iako tez kawaleryey dragunów y artylleryey od całej Respubliki wielce pochwalone roku 1750

Artyk. XXVI

Który żołnierz swoją broń z broią albo odzienie y tim podobne rzeczy, które do moderunku pańskiego należą, precz rzuca albo swowolnie w niewiecz obraca, przeda, zastawia albo przegriwa, ma pierwszy y drugi raz przez różgy biegać, za trzecim raze[m] na życiu być karany.

[25]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie IV, pułko XLIV, plik 126

Extrakt z oryginalnego regulaminu płacy dla regimentu pieszego buławy polney koronney. Porachunek ammunicyi na kommissyi woyskowej koronney dnia 31 miesiąca marca 1767 r.

6920 szarfladunków po 20 na żołnierza na rok	547 zł 25 gr
do tych 216, 25 funt prochu po 32 na funt a zł 2 gr 16	
do tych 576 $\frac{2}{3}$ funt. ołowiu po 12 na funt gr 19	365 zł 6 $\frac{2}{3}$ grosz
do tych 36 liber papieru a zł 1	36 zł
do tych kley y nici	30 zł
960 <i>ditto</i> dla 60 unterofficerów po 16 na rok	
do tych 30 funt[ów] prochy <i>ut supra</i>	86 zł
do tych 80 funtów ołowiu <i>ut supra</i>	50 zł 20 gr
do tych za kley y nici	4 zł
do tych 5 liber papieru	5 zł
24912 ładunków po 40 na funt, żeby regiment razy 6 ogniem mógł się exercytować,	
do tych 623 funtów prochu <i>ut supra</i>	1578 zł 8 gr
do tych 130 liber papieru	130 zł
do tych za kley	100 zł

Nota na raz rachowano ogniów dwanaście.

[26]

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie IV, pudło LVIII, plik 1

Expens pieniędzy na różne leybkompaniey Regimentu Pieszego Buławy Polney Koron[n]ey necessaria a [die] 1ma Nov[em]bris 1751mo An[n]o, poczyniający się w Kamieńcu

[...] 9 *Augusti* 1752 Za prochu funtów 14 y ołowiu funtów 14 jako y za papiery na ładunki liber 4 dla teyże leybkompaniey – 22 zł 19 groszy.

[27]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum warszawskie Radziwiłłów, dział VII, sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążenia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [sep-tem]browey 1736 aż do raty marcowey 1739 inclusive

Extra expensy regimentowe

[...] Za papier na ładunki jmci panu Cybińskiemu podczas wiazdu jo xia jmci woi[e]wody wileńskiego za wołą jmci p[an]a obersztleytnanta 15 zł 16 gr

Na proch podczas tegoż wiazdu 68 zł

Item za skałki, kretę y kley do pasów żołnierskich farbowania przez JmP adiutanta zapłacono 7 zł 2 gr 1 szostak

[...] Za flint sztuk 226 z bagnetami, każdą flintę rachuiąc po talerów *cu-rant* 6, czyni na dobra monetę zł[otych] 4069, a na złote czerw[one] zł 508 y 4 złotych dobrej monety – 9152 zł 13 gr

Bibliografia do obu części

Archiwalia

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie

rkps 2630

Biblioteka Narodowa w Warszawie,

rkps 6707 IV

Archiwum Narodowe w Krakowie

Archiwum Sanguszków

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Branickich z Rosi

Archiwum warszawskie Radziwiłłów

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Antoni Kossowski – spuścizna

Muzealia

1. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Johann Samuel Mock *Kampament wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie*, olej na płótnie.

2. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Johann Samuel Mock, *Kampament na polach czerniakowskich i królikarni w 1732 roku*, olej na płótnie.

Literatura

Bleckwenn R., *Zelt und Lager im altpreuussischen Heer*, Osnabrück 1975.

Bräker U., *Żywot i prawdziwe przygody biednego człowieka z Tockenburga*, przeł. Z. Fonferko, Warszawa 1979.

Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.

Cuthbertson B., *System for the Compleat Interior Management and Oeconomy of a Battalion of Infantry*, Dublin 1768.

Edie G., *A Treatise on English Shooting*, London 1773.

Hohrath D., *The Uniforms of the Prussian Army under Frederick the Great from 1740 to 1786*, t. 2, Vienna 2011.

Jakubowicz A., *Wiadomości ściągające się do wojskowej palney broni ręcznej z dziełka rossyjskiego i innych z dodaniem taryffy naprawy broni i ryciną*, Warszawa 1824.

Jakubowski J., *Nauka Artyleryi*, Warszawa 1781.

Karpiński T., Wrzosek J., *Bitwa pod Sarbinowem (Zorndorf), pow. myśliborski, w świetle badań archeologicznych*, Zielona Góra 2013, (= „Archeologia Środkowego Nadodrza”, t. X), s. 113–140.

Kling C., *Allgemeine Geschichte der Bekleidung und Ausrüstung des altpreuussischen Heeres, Erste theil: Die Infanterie-Regimenter im Jahre 1806*, Weimar 1902.

Die Kriege Friedrichs des Grossen, cz. 1: Der Erste Schlesische Krieg 1740–1742: die Besetzung Schlesien und die Schlacht bei Mollwitz, oprac. Grossen Generalstabe, Berlin 1890.

Müller R., *Die Armee Augustus des Starken. Das Sächsische Heer von 1730 bis 1733*, Berlin 1984.

- Reglement vor die Königl. Preussische Infanterie von 1726. Faksimiledruck der Ausgabe 1726 mit einer Einleitung*, oprac. H. Bleckwenn, Osnabrück 1968.
- Reglement vor die Königl. Preussische Infanterie, Worin enthalten: Die Evolutions, das Manual und die Chargirung, und Wie der Dienst in Felde und in der Garnison geschehen soll, Auch Wornach die Sämtliche Officiers sich sonst zu verhalten haben. Desgleichen wie viel an Tractament bezahlet und darvon abgezogen wird, auch wie die Mundirung gemacht werden soll. Ordnung halber in XII Theile, ein jeder Theil in gewisse Tituls, ein jeder Titul in gewisse Articals abgefasset*, Berlin 1743.
- Reglement vor die Königl. Preussische Infanterie, worinn enthalten: die Evolutions, das Manual und die Chargirung, und wie der Dienst im Felde und in der Garnison geschehen soll, auch wornach die samtliche Officiers sich sonst zu verhalten haben. Desgleichen wie viel an Tractament bezahlet und darvon abgezogen wird, auch wie die Mundirung gemacht werden soll. Ordnung halber in XII Theile, ein jeder Theil in gewisse Tituls, ein jeder Titul in gewisse Articals abgefasset*, Berlin 1750.
- Reglement für die Königlich Preussische Infanterie*, Berlin 1788.
- Schmettau F.W.C. von, *Einrichtung des Krieges-Wesens für die Preußische Infanterie zu Friedens-Zeiten*, oprac. M. Winter, Berlin 2012.
- Seydel S.F., *Abhandlung über Einrichtung und Gebrauch des kleinen Gewehrs*, Berlin 1811.
- Simes T., *The Regulator or Instructions to Form the Officer and Complete the Soldier*, London 1780.
- Trenchard H., *The Private Soldier's and Militia Man's Friend*, Oxford 1786.
- Wimmer J., *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*, Warszawa 1956.
- Windsheimer B.A., *Me fecit Potzdam. Altpreussische Blankwaffen des 18. Jahrhunderts*, Bissendorf 2001.
- Wirtgen A., *Die Preussischen Handfeuerwaffen. Modelle und Manufakturen 1700–1806. Supplementband*, Osnabrück 2007.
- Witzleben A., *Aus alten Parolebüchern der Berliner Garnison zur Zeit Fredrichs des Grossen*, Osnabrück 1971.
- Wrzosek J., *Firearm Bullets from Pułtusk Battlefield*, Łódź 2012, (=„Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fas. XXV), s. 87–98.

STRESZCZENIE

Tomasz Karpiński, Jak dawniej o broń dbano – źródła i materiały do historii piechoty polskiej czasów saskich (część 2: źródła)

Druga część artykułu zawiera fragmenty oryginalnych niepublikowanych źródeł z epoki, głównie regulaminów, ale także wycięci i rachunków o charakterze wojskowym, na podstawie których pierwsza część artykułu została oparta. Podstawa źródłowa nie zawsze jasno pokazywała niektóre aspekty omawiane w części pierwszej, z tego powodu autor sięgnął do porównań i źródeł pochodzenia głównie pruskiego.

Słowa kluczowe: karabin skałkowy, grajcar, czyszczenie, czarny proch, konserwacja, handgryfy, gewermantel

SUMMARY

Tomasz Karpiński, How firearms used to be maintained – from the history of Polish infantry in the Saxon Times (part 2: sources)

Second are fragments of original, unpublished XVIII Century sources, mainly reglements and other regulations but also calculations and bills of military character of Polish Army on which thesis in first part of article has been made. For some of the aspects not clear shown in sources author use comparisions and sources mainly of prussians origin.

Keywords: musket, worm, cleaning, black powder, care, weapon maintenance, manuals, bell tent

РЕЗЮМЕ

Томаш Карпински, Уход за оружием в давние времена – из истории польской пехоты в первой половине XVIII века (часть 2: источники)

Вторая часть статьи содержит фрагменты оригинальных, неопубликованных источников той эпохи, в основном – регламентов, счетов и иных документов, связанных с расчетами в военной сфере, на основе которых была написана первая часть статьи. Основные источники не всегда ясно показывали некоторые аспекты, затронутые в первой части, и по этой причине автор обратился к источникам преимущественно прусского происхождения.

Ключевые слова: кремневая винтовка, чистка, черный порох, уход, хандгрифф, гхевермантэль (палатка на оружие)

RECENZJE, OMÓWIENIA
I POLEMIKI